

A klasszikus antikvitás hazai műfordítás- és recepciótörténetéről (19–20. század)

DARAB Ágnes

Miskolci Egyetem, egyetemi tanár
ORCID: 000-0002-7876-4380

On the history of the translations and reception of classical antiquity in Hungary (nineteenth and twentieth centuries)

Abstract | This paper focuses on the history of literary translation of the poetry of HORACE, VIRGIL and CATULLUS in Hungary. After a brief overview of the translation history of antique classics, three aspects are explored: the volume composition and the paratext; KERÉNYI Károly's circle and the literary neoclassicism of the 1930s; and a contemporary paradigm of antique translations: literary translation as a form of intertextuality. In this regard, the paper aims to capture the early signs of intertextual translation in the poetry of GYÖNGYÖSI István, BERZSENYI Dániel, BABITS Mihály and RADNÓTI Miklós. Finally, it recontextualizes the Calvus-poems from KOVÁCS András Ferenc as a recent application of intertextual translation.

Keywords | translation studies, history of translation of Horace, Vergil and Catull in Hungary, paradigms of antique translation

* A tanulmány a XIV. Miskolci Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián (*Fordulatok a fordítástörténetben. Cicerótól a CAT-ig*) 2022. január 25-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

„A magyarság viszonya Horatiushoz egyidős irodalmával” – írta Trencsényi-Waldapfel Imre az 1935-ben megjelent *Horatius noster* kísérőtanulmányában.¹ Állítása nemcsak a recepciótörténetben kétségtelenül mindig preferált Horatiusra érvényesíthető, hanem általánosságban is az antik klasszikusok magyarországi befogadástörténetére, amely latin nyelvű legendairódmunkban veszi kezdetét idézések formájában. A középkori szövegekben fellelhető antik citátumok gnómius tanulságokat közvetítettek keresztény átértelmezésben. A görög-római klasszikusok egy-egy művének a közlése teljes terjedelemben a 16. századtól regisztrálható, miként a fordításukra tett első kísérletek is. A protestáns humanizmus, majd a 17–18. század oktató-moralizáló szempontjai szerint készült fordítások leginkább műfordítás-próbálkozásokként írhatók le. Többségében olyan átírások ezek, amelyeknek az ambíciója az erkölcsi tanulság közvetítése. Ez a mindent felülíró szándék határozta meg a fordítandó szöveg kiválasztását és a fordítás nyelvezetét egyaránt, miközben az esztétikai és a metrikai – vagyis a poétikai – szempontok alárendelődtek a valláserkölcének.

A klasszikusok hazai műfordítás-történetében a deákos iskola fellépése hozott irodalomtörténeti jelentőségű fordulatot. Baróti Szabó Dávid, Rájnis József és Révai Miklós az antik költészet megszólaltatásában anyanyelvünk kiművelésének hathatós eszközét látták. Mindenekelőtt az ő fordítói tevékenységüknek köszönhető, hogy a 18–19. század fordulóján már teljes ókori szövegekpuszok jelentek meg magyar nyelven. Vergilius valamennyi eclogájának magyar fordítása 1789-ben jelent meg Rájnis Józseftől, majd 1813-ban Baróti Szabó Dávidtól, aki elsőként fordította le a teljes *Aeneid*-et, és adta ki annak első öt énekét 1810-ben, a 6–12. énekeket 1813-ban. Mindhárman fordítottak Horatiusból, akinek összes műveit Édes Gergely szólaltatta meg magyar nyelven 1819-ben, majd 1824-ben Virág Benedek,² aki azonban első Horatius-fordítását már 1790-ben publikálta.³

1 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „Magyar Horatius”, in *Horatius noster – Magyar Horatius*, tan. KERÉNYI Károly, szerk. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Kétnyelvű klasszikusok, 177–196 (Budapest: Officina, 1940²), 177. Itt megjegyzendő, hogy a *Horatius noster* második, 1940-ben megjelent kiadása az 1935-ös első kiadás átdolgozása, amely a kötetkompozíciót nem érintette, hanem egyes fordítások cseréjére korlátozódott: így került be újként például DEVECSERI Gábor (I. 7.) TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre (I. 11.), RADNÓTI Miklós (I. 17.) fordítása, és került ki például CSENGERY Jánosé (I. 28.) és TRENCSENYI Józsefé (I. 34.). Az 1943-ban megjelent harmadik kiadás az 1940-esnek a változatlan utánnomása. A *Horatius noster* három kiadásáról és az első két kiadás különbözőségeinek felismeréséről, elemzéséről és értelmezéséről lásd KÖRIZS Imre, *Horatius vini somnique benignus*, PhD-értekezés, Debrecen, 2008, 15–23, hozzáférés: 2022. 01. 18, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/78253/disszertacio.pdf?sequence=6&isAllowed=y>.

2 Virág Horatius-fordításairól és Horatius-képéről részletesen lásd IMRE Flóra, „Virág Benedek Horatius-képéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 170–196.

3 A Vergilius-eclogák hazai műfordítástörténetéről lásd TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „Vergilius pásztori műzsája”, in *Pásztori magyar Vergilius*, szerk., tan. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Kétnyelvű klasszikusok, 58–108 (Budapest: Officina, 1938), 101–107. A Horatius-életmű hazai műfordítástörténetéről lásd TRENCSENYI-WALDAPFEL, „Magyar Horatius”, 177–196; BORZÁK István, „Bevezető”, in *Quinti HORATI FLACCI Opera omnia – Quintus HORATIUS FLACCUS, Összes művei*, szerk., bev., tan. BORZÁK István és DEVECSERI Gábor, 7–54 (Budapest: Corvina Kiadó, 1961), 34–54.

Mindebből szükségszerűen következett a feladat: a műfordítás elméleti kérdéseinek, a műfordítói magatartás elvi alapvetésének megfogalmazása és a gyakorlati megvalósítás módozatainak kimunkálása. Az *ars interpretandi* középpontjában a metrika állt. A fordítói magatartás két pólusát a metrumhű és az azt elutasító, a klasszikus időmértékes és a magyar újmértékes, illetve a rimes és hangsúlyos magyar versforma alkotta, amelyek között a kettőt elegyítő megoldások is születtek.

„A műfordításnak, mint a többi irodalmi műfajnak is, a világirodalomban és minden nemzet, illetve nyelv irodalmában megvan a maga története; ez azonban csak az illető irodalom szerves egységében válik értelmezhetővé.”⁴ Az antik klasszikusok hazai fordítása és annak elmélete a 18. századtól írható le folyamatos történetként, amelynek Szilágyi János György két hullámhegyét és két hullámvölgyét különböztette meg.⁵ Az első hullámhegy a kifejezési lehetőségeit kereső, fordításközpontú reformkori irodalomban rajzolódik ki, amit Petőfi és Arany korszaka vált fel. Ezután a műfordításban jó időre a középszerűség vette át az uralmat. Az Arany-epigon költészet olvasóinak Csengery János domesztikáló fordításaival⁶ kellett megelégedniük. A második hullámhegyet az új hangot kereső Nyugat-költők fellépése jelenti, akik bár az új költői hangra és színre a francia modernnek költészetében ismertek rá, fordították a görög–római klasszikusokat is, a „szép hűtlenek” elvei szerint. E korszak végén jelentkezett műfordításával a rekonstrukciós paradigmát abszolutizáló Devecseri Gábor, akinek 1938-ban megjelenő Catullus összes-fordítása lezárta a Csengery-korszakot,⁷ mert egy antik költő teljes életműve először szólalt meg a Nyugat költői nyelvén. A második hullámvölgy az 1950-es évek elején kezdődött, és tartott csaknem a 20. század végéig. A fordítás felülről irányított program volt, amely ugyancsak felülről irányított válogatásban kívánta megismertetni a remekműveket világirodalmi tájékozottságunk szélesítésének céljával.

Toldy Ferenc 1843-ban a Kisfaludy Társaságban *A műfordítás elveiről* tartott vitaindítójában az abszolút formahűség és a műfordítás költői szabadságának a szembenállásáról beszélt, és szorgalmazta a „grammaticusi zsarnokló szempont helyébe a szabadabb művészt és nemzetit jogaiba igatni”.⁸ Hegyi György szembeállítja a mozaik- és az élményfordítót, s kibékíthetetlen ellentétükben látja antik műfordításunk továbblépésének a gátját.⁹ Józan Ildikó ugyancsak két szembenálló paradigmáról ír: az egyik a fordított szöveg fogadtatását szinte kizárólag az eredetihez fűződő kapcsolata függvényévé teszi, a másik a célszöveg hitelét helyezi előtérbe.¹⁰ Nevezzük bárhogy, az an-

4 SZILÁGYI János György, „A műfordítás mint irodalom: Az ókori klasszikusok fordításának mai helyzetéhez”, *Antik Tanulmányok* 25, 1. sz. (1978): 85–88, 87. = SZILÁGYI János György, *A tenger fölött: Írások ókori görög és itáliai kultúrákról*, 220–225 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2011), 222.

5 SZILÁGYI János György, „Az antik klasszikus költészet fordításának aktualitása”, *Holmi* 16, 11. sz. (2004): 1327–1332, 1328–1329. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 226–234, 227–228.

6 Csengery értékeléséről lásd POLGÁR Anikó, *Catullus noster: Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013), 48–82.

7 Csengerynek 30 híján teljes Catullus-fordítása 1880-ban jelent meg.

8 Idézi SZILÁGYI, „A műfordítás mint irodalom...”, 86. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 221.

9 HEGYI György, „Antik műfordításunk két útja”, *Antik Tanulmányok* 28, 1. sz. (1981): 40–43.

10 JÓZAN Ildikó, „Polgár Anikó: *Catullus noster*”, *BUKSZ* 16, 1. sz. (2004), 57.

tik klasszikusok magyar irodalmi fordítástörténetében két szembenálló műfordítói paradigma kristályosodott ki, amelyek párhuzamosan vannak jelen a műfordítás 19–20. századi történetében. A műfordításról szóló vitákban – különösképp az 1961-ben megjelent kétnyelvű *Horatius összes versei* kiváltotta szenvedélyes polémiában¹¹ – megmutatkozik, hogy a két műfordítói paradigma (szöveg- és formahűség *versus* fordítói/költői szabadság) szembenállása nem korlátozódott a fordított szöveg külső és belső formája megtartásának vagy átírásának kérdésére, hanem a műfordításról mint költészettről, mint irodalomról szólt. Amikor Toldy, majd Babits, Vas István és Rónay György a műfordításról vitáztak, alapállásuk megegyezett: a műfordítást külön műfajnak tekintették, amely nem leplezi, hogy más nyelvi közegben született, de amely szerves része koruk élő irodalmának.¹² Polgár Anikó az antik műfordítások négy paradigmáját állapítja meg: domesztikáció, integráció, rekonstrukció és applikáció.¹³ Ezek felismerése és leírása, vagyis a két hagyományos paradigma oppozíciójára korlátozódó műfordítói magatartás elmozdítása egy érzékenyebb és árnyaltabb összkép irányába aligha képzelhető el a mintegy 150 éves hazai műfordításkritikában és -vitában megfogalmazódó felismerések és tapasztalatok nélkül.

Kötetkompozíció és paratextus

Az antik klasszikusok műfordításának és a műfordítás elvi alapvetéseit tisztázó polémiáknak a történetét mára viszonylag jól feldolgozta a szakirodalom. Ezért is érdekesebb és tanulságosabb ennek epizódjait nem az esemény-, hanem a recepciótörténet felől láttatni. Ennek a megközelítésnek egyik szempontja lehet a kötetkompozíció. Közismert, hogy az ókorban az auktorok maguk válogatták és rendezték kötetbe publikálásra szánt szövegeiket. Az elrendezés nem a művek keletkezésének időrendjét követte, hanem a retorikából értelmezhető strukturális szempontok szerint, valamint tartalmi és esztétikai analógiák mentén történt. A kompozíció nemcsak a *varietas* antik esztétikai elvárásának felel meg, hanem párbeszédbe lépteti a kötet egyes darabjait, amelyek így egymást is értelmezik, és ezzel tovább építik az egyes szövegek jelentésrétegeit.

Végigtekintve az antik klasszikusok 20. századi magyar fordításainak¹⁴ négy, máig meghatározó kiadásán (*Horatius noster*, *Pásztori magyar Vergilius*, *Horatius összes ver-*

11 A Horatius-vita történeti áttekintését annak teljes irodalmával együtt lásd ITTÉZS Dániel, „A Horatius-ódák XX. századi fordításairól”, in *Papírgaluska: Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*, szerk. HAJDU Péter és POLGÁR Anikó, Pont fordítva, 201–236 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006); POLGÁR Anikó, „»Pontosság« és »szószertiség« a rekonstrukció elméletében: A Horatius-vita néhány elvi kérdése”, in Uo., 7–19. Újabbán és különösen Vas István szabadságharcos attitűdjéről lásd KÖRIZS Imre, „Kókuszszerény és bölcs bolondozás”, *Holmi* 26, 10. sz. (2014): 1174–1178.

12 SZILÁGYI, „A műfordítás mint irodalom...”, 86–87. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 221–222.

13 POLGÁR, *Catullus noster...*, 48–222.

14 Itt térek ki annak a tisztázására, hogy a tanulmány miért csak a költői szövegek műfordítástörténetét tárgyalja, miközben mind a címben, mind a kifejtésben antikfordításokról ír, amely magában foglalná a prózai szövegeket is. Az antik prózai szövegek fordítása nem hívott életre elméleti diskurzust, mivel nem törekedett az antik szöveg grammatikai, szintaktikai és ritmikai sajátosságainak célnyelvi

sei és a *Lyra Mundi* sorozatban megjelent *Catullus versei*) azt tapasztaljuk, hogy a kötetkompozíció minden esetben a kor fordítói hagyományának, valamint a fordított szövegekörpusz hatás- és befogadástörténetének aktuális képét tükrözi vissza. A Trencsényi-Waldapfel Imre szerkesztésében 1935-ben megjelent kétnyelvű *Horatius noster* nem a teljes életműből nyújt válogatást, csak az ódákból és az epodusokból. A tartalomjegyzék a költeményeket e két műfaj szerint csoportosítja, majd az ódákat a horatiusi négy könyv szerinti rendben sorakoztatja, miként az epodusokat is a horatiusi elrendezés szerinti számozással jelöli. Az ódák–epodusok sorrend azonban máris értékítéletet közvetít, mert az epodusok – a szatírák első könyvével együtt – a pályakezdő Horatius i. e. 40 és 30 között írt költeményei, amelyeket csak később követ az ódák i. e. 23-ban megjelent első három könyve, majd tíz évvel később, i. e. 13-ban a negyedik. A kronológia megfordításában megláthatjuk azt az alig felmérhető hatást, amelyet Horatius ódái az európai irodalomra mindmáig gyakorolnak, és amely az ódákat a recepciótörténetben olyan megingathatatlanul helyezte az életmű élére, hogy azt a *Horatius noster* szerkesztője sem hagyta (feltehetően egyetértően) figyelmen kívül.

Rövid kitekintésként a folytatásra, a *Lyra Mundi* sorozat 1985-ben megjelent *Quintus Horatius Flaccus: Ódák*¹⁵ kötetének nagy érdeme, hogy Horatius valamennyi ódáját közli, tehát teljes képet ad ódaköltészetéről. A sorozatban megjelent *Catullus összes versei* című kötet koncepcióját megismételve egy-egy költeményt több fordításban is közöl, és pedig a 104 költeményből álló ódakörpuszból 62-t új fordításban. Ugyanakkor az életműből kimetszett ódaköltészet továbbra is azt közvetíti, hogy a horatiusi szövegekörpusznak ez az igazán maradandó, „tudni érdemes” produktuma. Ebből a tradícióból majd csak a Várady Szabolcs szerkesztésében 2006-ban megjelent *Horatius: Válogatott versek* lép ki,¹⁶ amelynek koncepcionális újdonsága, hogy a válogatott költeményeket az életmű kronológiáját megtartva (szatírák 1, epodusok, szatírák 2, ódák 1–3, epistulák 1, ódák 4, epistulák 2) közli, az ódák 1. könyvét teljes terjedelemben, összességében pedig 26 verset új fordításban.

A *Horatius noster* tartalomjegyzékének megfordított műfaji kronológiájában sorakoztatott versek oldalszámai zavarba ejtőek. Az ódák első verse mellett a 44-es oldalszám áll, a másodikiké mellett a 32-es, majd a 144-es és így tovább. A növekvő rendben sorakozó latin kötet-, és versszámok, valamint azok nem egymást követő lapszámiai között a fordító neve, utána – megint csak szokatlan eljárásként – születésének és halálzásának az éve szerepel. Végigtekintve az évszámokon nyilvánvalóvá lesz, hogy a

átvitelére. A forrásszöveg tartalmilag és nyelvilag is minél inkább szövegű fordítása volt és maradt a mindent felülíró ambíció, nem a fordított szöveg prózapoétikai minősége. Az antikfordítás ezért hagyományosan az antik költészet megszólaltatására korlátozódik. Részletesebben lásd HAJDU Péter, „Az aczélpuskák szövszerintisége”, in HAJDU és POLGÁR, *Papírgaluska*, 175–185; HAJDU Péter, „A római próza magyar fordításának furcsa hagyománya”, in *A klasszikusok magyarul*, szerk. HAJDU Péter és FERENCZI Attila, Pont fordítva 8, 7–69 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009).

15 QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Ódák*, szerk. ZSOLT Angéla, Lyra Mundi (Budapest: Európa Kiadó, 1985), 9–205.

16 HORATIUS, *Válogatott versek*, szerk. VÁRADY Szabolcs, Európa diákkönyvtár (Budapest: Európa Kiadó, 2006), 5–246.

tartalomjegyzék a költemények latin sorrendjét a magyar Horatius-fordítások történeti kronológiájával egészíti ki. Az I. 1. óda fordítója a 18. századi *Névtelen*, az utolsóként beválogatott IV. 12. ódáé Vas István. A paratextus¹⁷ azonban a magyar Horatius-fordítások időrendjét szinte folyamatosan megtörni kényszerült. A 16. századi Tasnádi Péter II. 14. ódafordítása például azért került Orczy Lőrinc II. 10. és Rónai Pál II. 16. ódafordítási közé, mert ezt kívánja meg a latin vers horatiusi elrendezése. A kötetben közölt műfordítások kronológiája azonban maradéktalanul követi a magyar Horatius-fordítások történetét, ezzel együtt a horatiusi költészet recepciótörténetét, amely a 16. századi Tasnádi Péter ódafordításával (II. 14.) veszi kezdetét és a kortárs Vas Istvánéval (IV. 12.) zárul.

A *Horatius noster* másik paratextusa – Berzsenyi *Horác* című verse – kiváltképp fontos szerepet kap olvasó és szöveg viszonyában. Nagymértékben irányítja és meghatározza az olvasó elvárásai horizontját, és ezzel a fordítások befogadását. Berzsenyi verse a kötetben közölt első szöveg, amely nemcsak megelőzi, hanem megelőlegezi a válogatott műfordításokkal közvetített és Kerényi Károly bevezetésében megfogalmazott Horatius-képet. Berzsenyi költeménye Horatius I. 9. Taliarchus-ódájának a műfordítás és az átírás határán lebegő újralkotása. Bár a költemény a Soracte havas csúcsát a Ság hófödte tetejévé domesztikálja, összességében rekonstruktív eljárással azt a Horatius-képet közvetíti, amely az előszónak, a műfordítások élére választott II. 14. Postumus-ódának és a kötetben közölt költemények összességének egyaránt a fő szövege: Horatius mint életbölcesség. A horatiusi költészet hazai fordítástörténetét az időrendbe szedett műfordítások, a bennük megmutatkozó fordítói paradigmák közvetítik, amelyek Tasnádi Péter krisztianizált parafrázisától a deákos költők útkeresésén, Virág Benedeknek a horatiusi költészet belső formáját is értő és rekonstruáló megszólaltatásán, Csengery János metrumot és költői képvilágot egyaránt domesztikáló fordítói eljárásán át vezet el a 20. századig, Kosztolányi, Szabó Lőrinc és Vas István metrumot és képnyelvet felvezető és a fordítást a saját költészetbe integráló műfordításáig.

Az 1938-ban megjelent *Pásztori magyar Vergilius* szerkesztője ugyancsak Trencsényi-Waldapfel Imre, aki Vergilius tíz eclogáját az antik kötetkompozíció megtartásával közölte kétnyelvű kiadásban. A latin szövegek tükrében olvasható fordítások – Rájnistól Devecseriig – átfogják a vergiliusi eclogaköltészet magyar műfordítástörténetének a teljességét, törekedve azok kronológiájának megtartására is. A nagyjából metrumhű fordítások között külön színt képvisel „a paraszti hangulatú hexameter legnagyobb mesterének”,¹⁸ Fazekas Mihálynak a képnyelvet mérsékeltén domesztikáló for-

17 A paratextus terminust mindvégig a genette-i értelemben használom, aki a paratextust a transztextuális viszonyok második típusaként írja le, amely lazább viszonyt tart fenn a mű alkotta egészen a szoros értelemben vett szöveggel: lapszéli, lapalji és szöveg utáni jegyzetek, mottó, illusztrációk, ajánlások és egyéb kiegészítő szerepű jelek, kéziratok, allográfok, amelyek a szöveget (különbözőképpen) veszik körül, néha kommentálják: Gérard GENETTE, *Palimpsestes: La littérature au second degré* (Paris: Seuil, 1982), 10 = Gérard GENETTE, „Transztextualitás”, ford. BURJÁN Mónika, *Helikon* 42, 1–2. sz. (1996): 82–90, 84. Lásd még JÓZAN Ildikó, „Műfordítás és intertextualitás”, in *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. KABDEBŐ Lóránt et al., 133–145 (Budapest: Anonymus Kiadó, 1998), 142–143.

18 TRENCSENYI-WALDAPFEL, „Vergilius pásztori műzsája”, 107.

dítása (I. 1–2: „Tityre! E terebély bikk enyhében heverészvén / Kis sípodba csak úgy tillingatod erdei dallod”) vagy Révai Miklós költői értékű prózai V. ecloga-fordítása. A kötet paratextusa az I. ecloga előlapján elhelyezett *Íliás*-idézet: 18. 525–526: „[...] két pásztora ballag utána, / Szép sípszóba felejtkeznek s nem sejtik az ármányt”. Ez ismét határozott irányt szab az eclogák értékének: nem a bukolikus költészetnek a hagyományos befogadói elvárás szerint idilli világát, hanem éppen annak a fenyegetettségét hangsúlyozza.

A 20. század legnagyobb hazai műfordításvitáját¹⁹ kiváltó kétnyelvű *Horatius összes versei* 1961-ben jelent meg Borzsák István és Devecseri Gábor szerkesztésében, akik követték a kétnyelvű kiadások tradícióját, de szakítottak a magyar fordítások teljes történeti palettáját közvetítő válogatás metódusával. A szerkesztők fő ambíciója a teljes Horatius-életmű közzététele volt korszerű, kizárólag 20. századi fordítók közlésében. A költemények az egyes műfajokon belül az ókorból fennmaradt elrendezésben követik egymást, a műfajok sorrendje azonban itt sem az életmű kronológiáját követi, hanem azt, amelyet a recepciótörténet formált meg: ugyancsak az ódák négy könyve került az életmű elejére. A kötet a filológus-paradigma²⁰ megtestesülése, amelynek ideálja a tudomány és a művészet, a klasszika-filológia és a költészet egységét megteremtő műfordítás, amely nem a forrásszöveg nyelvi és kulturális idegenségének a felszámolására, hanem éppen annak a rekonstruálására törekszik. A klasszikus filológus Borzsák és a klasszikus filológus-költő-műfordító Devecseri személye garancia volt arra, hogy a szerkesztés, a szöveggondozás, a fordítások filológiai és poétikai szempontú kontrollja kikezdehetetlen szakmaisággal valósul meg. Az elismerés helyett felcsapó vitát nem is a horatiusi költői világot rekonstruáló kötet színvonala váltotta ki, hanem a rekonstrukciós paradigma maga. Annak a mindent felülíró abszolutizálása, amely a kritikusok szerint Horatius líráját nem eleven költészetként szólaltatta meg, hanem – Vas István megfogalmazásával – rezervátumba zárta.

A *Lyra Mundi* sorozat első antik kötete az 1978-ban Zsolt Angéla szerkesztésében megjelent teljes Catullus.²¹ Nem közli a latin szöveget, vagyis radikálisan szakít a mindenkori kétnyelvű kiadások metapoétikus ambíciójával, amely a forrásszöveget a fordítás fölé rendeli, annak értékét pedig az eredeti szöveggel fenntartott kapcsolata függvényévé teszi. Nem számolja fel az antikfordítások közlésének másik hagyományát, de nem is követi szolgáian. A catullusi szövegtörzset fennmaradt 116 (töredékekkel 118) versfordításának alapját Devecseri teljes Catullus-fordítása képezte, de nem az 1938-ban kiadott első, kétnyelvű kiadás, hanem az 1967-ben Devecseri átdolgozásában megjelent harmadik, amely már csak a revideált fordításokat tartalmazta. A *Lyra Mundi* Catullusa megőrzi a latin *libellus* sorrendjét, de az egyes verseknek több fordítását is közli egymás után, keletkezésük időrendjében. Ez az eljárás a műfordításmélet felől értelmezve azt teszi láthatóvá, hogy a formai és a tartalmi hűség utópia. A műfordí-

19 A vitát Vas István szokatlanul éles kritikája indította el: Vas István, „A fordító naplója”, *Új Írás* 2, 4–5. sz. (1962): 350–355, 523–528.

20 Részletesen lásd POLGÁR, *Catullus noster...*, 41–47.

21 CATULLUS *Versei*, szerk. ZSOLT Angéla, *Lyra Mundi* (Budapest: Európa Kiadó, 1978), 7–190.

tások olvasatok, amelyekben tükröződik a maguk korának poétikai hagyománya is.²² A szerkesztő nem törekedett egy-egy vers valamennyi magyar fordításának a közlésére, csak az arra érdemesekkel egészítette ki Devecseriét, amely így további 16 fordító 55 fordításával – az övéinek csaknem a felével – egészül ki.²³

A catullusi kompozíciót megőrző fordításkötet tehát lehetővé teszi a versek párbeszédének érzékelését. A latin szöveg kiiktatásával azonban felszámolja azt a befogadói magatartást, amely a fordításra nem önálló alkotásként tekint, hanem – a forrásnyelv ismeretének teljes vagy részleges hiányában – az eredeti szöveg tartalmi ismertetőjeként. Ez a paradigmaváltás a Catullus-műfordításokat a magyar irodalom részeként nyújtja át olvasóinak, mintegy kétszáz évet átfogó *varietas*ával. A fordítások kiválasztása nem korlátozódik a 20. századra, de nem is irodalomtörténeti szempontokon alapszik. A magyar irodalom élőnek érzett Catullus-fordításairól kíván teljes képet adni a legkorábbtól a legfrissebbig, Révai Miklósétól (1773) Vas Istvánéig (1977).²⁴

Stemma, Argonauták és az antikfordítás programja

„Nyugateurópa szellemi emberét abban a korban, amelyben a költészetnek megnyílni kezd, három latin költő ragadja meg hatásával: Vergilius, mint imádság és költészet [...]; Catullus, mint szenvedély és költészet [...]; Horatius, mint életbölcesség és [...] költészet.”²⁵ Kerényi Károly leírása az eddigi példák alapján az ókori klasszikusok hazai műfordítás- és recepciótörténetére is bátran érvényesíthető. Catullus költészetének magyar irodalmi befogadása Vergiliusénak vagy Horatiusénak a viszonylagos folyamatosságával összehasonlítva szaggatottabb.²⁶ Azonban van ennek a történetnek egy vonatkoztatási pontja, ahonnan előre tekintve a három latin költő tanulmányozására és kreatív megismerésére tett igyekezet szerves folyamatosságban van jelen a magyar kutatásban. Az antikfordításoknak a *Nyugat* fellépése és a II. világháború közötti években tapasztalható hullámhegye innen újabb fénytörésben lesz láthatóvá.

A *Horatius noster* 1935-ben jelent meg, a *Pásztori magyar Vergilius* és Devecseri teljes Catullusa egyaránt 1938-ban. A Horatius-válogatás és a Vergilius-eclogák szerkesztője, egyik fordítója és az eclogákhoz írt utószó szerzője a Kerényi-tanítvány Trencsényi-Waldapfel Imre volt. A Horatius-kötethez és Devecseri Catullusához Kerényi Károly írt bevezetőt, aki elindítója volt az *Officina* kiadásában megjelenő *Kétnyelvű klasszikusok* sorozatnak (1935–1943), amelyben az itt tárgyalt Horatius-, Vergilius- és Catullus-kötetek is napvilágot láttak. Kerényi 1926-ban lett a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára. Ugyanekkor indította el a hamarosan széles körben híressé lett *pénteki előadásokat*, ahol mítoszértelmezésének elméleti kereteit fejtette ki.

22 JÓZAN, „A fordítás és intertextualitás”, 139–140.

23 SZILÁGYI János György, „Catullus noster: A teljes Catullus új kiadásához”, *Antik Tanulmányok* 25, 2. sz. (1978): 236–242, 236, vö. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 203–212, 203.

24 SZILÁGYI, „Catullus noster”, 237–239. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 204–206.

25 KERÉNYI Károly, „Horatius noster”, in TRENCSENYI-WALDAPFEL, *Horatius noster – Magyar Horatius*, 9.

26 Részletesen lásd SZILÁGYI, „Catullus noster”, 239–241. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 206–212.

Ennek a hallgatóságából került ki az a tudós-kulturális-intellektuális kör, amely a bázisát képezte a Stemmának.²⁷ A Stemma-kört Kerényi Alföldi Andrással együtt hozta létre 1930-ban ugyancsak a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán. Eredeti célja antik szerzők műveinek közös olvasása volt, amely később kiegészült a tagok tanulmányainak felolvasásával és megvitatásával, illetve a fordítói munkával. Ennek eredményei lettek a görög–latin klasszikusok hiánypótló műfordításai,²⁸ köztük az itt tárgyalt Horatius-, Vergilius- és Catullus-kötettel.

1935-ben Kerényi Hamvas Bélával együtt megalapította a Stemma-kör eszmeiségét közvetítő *Sziget* folyóiratot, amelynek 1935-ben, 1936-ban és 1939-ben jelent meg egy-egy száma.²⁹ A második és a harmadik szám megjelenése közötti két évben indította útjára Trencsényi-Waldapfel Imre és Hajnal Anna az *Argonautákat*,³⁰ amelynek megjelent két száma (1937 és 1938) a *Sziget* klasszicizáló törekvésének a folytatójaként lépett fel, hiszen a szerzői részben a Stemma fiatal tudósai voltak.

„Kerényi az ókor értékeinek megérzésével az ókortudomány megújítására s a megújuló ókortudományban az európai értékeket a magyar kultúra számára is megőrző szigetnek, mint az ez értékeket veszélyeztető erőkkel szembeni betörési pontnak a megteremtésére törekedett.”³¹ A Kerényi-műhelyek névválasztása nyilvánvalóan metaforikus: vízre szállni, elhajózni és felkutatni az aranykor békéjét, harmóniáját és szépségét őrző Boldogok szigeteit – azonban nem a kivonulás, az elszigetelődés, az örök távozás ambíciójával. A *stemma* gyöngysort, koszorút jelent, értékes és szép dolgok füzérét. A Kerényi-kör tudósai és művészei erre vállalkoztak, a humanizmus szigeteként működő szellemi műhelyként egybefogni, cselekvően képviselni és jobb időkre megőrizni a humánomot, az esztétikumot és a békét.

E vállalkozásban kitüntetett szerepet kapott a műfordítás, amelyet nemcsak a *Két nyelvű klasszikusok* kötetei reprezentáltak, hanem az egyes fordítások is. Szembetűnő az *Argonautákban* közölt – nem csak antik – fordítások nagy száma, még inkább a szerkesztői eljárás, amely a verseket a műfordító neve alatt szerepeltette.³² A gesztus és maguk a fordítások nyilvánvalóvá tették, hogy a korszerű műfordítás csak a saját költészet hangján szólalhat meg, annak gondolat- és képvilágába integrálva, a fordító költő munkásságának és az élő irodalomnak a részeként. Trencsényi és Devecseri mellett a fordítók között találjuk Illyést, Vas Istvánt és Radnótit. Az *Argonauták* lapjain jelent meg Vas István első antikfordítása – Vergilius I. eclogája –, és Radnóti Tibullus-fordí-

27 A Kerényi-körrel, a *Stemmáról* és a *Szigetről* lásd FENYVESI Kristóf, „A Dél betörése: Kerényi Károly és a *Sziget* topológiája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 243–280.

28 Teljes listáját nyújtja MARÓT Károly, „A klasszika-filológia mai állása Magyarországon”, *Szellem és Élet* 6, 1–2. sz. (1943): 51–71, 55.

29 A *Szigetről* részletesen lásd BIRCSÁK Anikó, *A Sziget és a Nyugat: A Sziget mint műhely*, hozzáférés: 2022. 01. 04, <http://epika.web.elte.hu/doktor/BircsakAniko.pdf>.

30 TRENCSENYI Katalin, „Az Argohajósok (és más »görögök«) viszontagságos kalandjai századunk harmincas éveiben. Az *Argonauták* című folyóirat története”, *Irodalomtörténet* 27/77, 3–4. sz. (1996): 392–401, 395.

31 RITOÓK Zsigmond, „Németh László és a görögség”, *Irodalomtörténet* 32/82, 3. sz. (2001): 397–411.

32 TRENCSENYI, „Az Argohajósok...”, 398.

tása (I. 3.), a *Detestatio belli*, amely „a Radnóti-líra egyik szuverén bravúrja” és „a latin költészet megmagyarításának egyik legfényesebb diadala.”³³ Az 1930-as évek klasszicizálódásának, amely ekkoriban áthatja a Nyugat harmadik nemzedékének avantgárdtól és a népiességtől induló költészetét, az ókori klasszikusok fordítása ad lendületet.³⁴ Az antik klasszikusok hazai műfordítástörténetének Szilágyi korszakolásában második hullámhegyként aposztrofált időszakát tehát nemcsak az antikfordításokban is a maguk hangját kereső Nyugat-költők fellépése alapozta meg, hanem a Kerényi-kör szellemi-intellektuális műhelyeinek a tevékenysége is.

A felülrás alakzatai: hypertext, applikáció, intertextualitás

Antik klasszikusaink műfordítástörténetének legújabb jelensége a közösségi média online felületein közzé tett új fordítások, mint Imre Flóra I. 11. Horatius óda-fordítása (Leuconoéhoz)³⁵ vagy Catullus V. carmenjének, a híres csókversnek az új fordítása Kőrözs Imrétől.³⁶ Mindkettő a Nyugat első nemzedékének fordítói paradigmáját követi, amikor az antik versformát megtartva a versnyelvet olyan hangon szólaltatja meg, amely a differenciált és a differenciálatlan olvasó elvárásának egyaránt megfelel. Más helyzetet jelent, amikor az online felületen közzétett fordítás egyfajta hypertextként működik, amely a megjelenése pillanatától a nyilvánosság előtt formálódik. Kőrözsével szinte egyszerre jelent meg a catullusi csókvers újabb fordítása Kulin Borbálától³⁷ a privát Facebook oldalán, amelyet a professzionális kommentelők észrevételei és javaslatai nyomban szakmai diskurzus tárgyává tettek. Ez a fajta online megjelenés a műfordítói munkának még alig belátható irányát nyithatja meg.

Napjaink hazai antikfordításának merőben új iránya Kovács András Ferenc (a továbbiakban KAF) „grandiózus poétikai játéka”, a Calvus-versek.³⁸ KAF a verseket 1998 óta folyamatosan, egyenként publikálja eltérő ritmusban és különböző folyóiratokban. Calvus a neóterikus költők körének jelentős tagja és Catullus barátja volt, akinek a

33 Vas István, *Miért vijjog a saskeselyű* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1981), 46.

34 RÓNAY György, „Jegyzet Radnóti formáiról”, *Kortárs* 8, 11. sz. (1964): 1823–1825, 1824: „épp annyira tekinthető nemzedéki vonásnak is, amennyire annak tekinthető a „bukolikus” életérzés, e formai-hangulati tájékozódás forrása is. Formailag, nyelvileg, ritmikailag a nemzedéknek legalábbis egy része – legkivált Radnóti (és mellette talán leginkább Hajnal Anna) – nem a *Nyugathoz* kapcsolódik, nem is Adyhoz, vagy – a második nemzedékből – Szabó Lőrínchez, mint ahogy nem visszhangzik az Erdélyi József hozta petőfies hangra sem”.

35 Imre Flóra költői Facebook-oldalán jelent meg 2019. augusztus 7-én: hozzáférés 2022. 01. 06, <https://www.facebook.com/imreflorakolto/posts/2358699030892630/>.

36 Hozzáférés: 2022. 01. 06, <https://1749.hu/szepirodalom/vers/eljunk-lesbia.html?fbclid=IwAR2E88erV4bq-YqMpwxfGZjAQPbw357yXuodnI5sGjMRy4Ov74xbFsCiUw>.

37 Kulin privát Facebook-oldalán jelent meg bejegyzésként 2020. december 2-án, hozzáférés: 2022. 01. 06, <https://www.facebook.com/kulin.borbala>.

38 A Calvus-versek nagyszerű elemzését nyújtja KERTI Anna Emese, „»Verseimbe te fűj, lehelj ma lelket!«: Kovács András Ferenc Calvus-verseinek intertextuális hálózatáról (Catullus, Horatius, Ovidius)”, *Ókor* 18, 4. sz. (2019): 59–70.

verseiből azonban mindössze 21 töredék maradt fenn. KAF a Calvus-versekben többszörös szerepjátékot épít fel, amikor nemcsak a hiányzó életmű közlőjeként, hanem – megkettőzve a költői álarcot – a hiányzó, tehát fiktív költészethez a fordítójaként szólal meg. A saját fordításaiként közreadott költemények egy fiktív költészet pseudo-fordításai.³⁹ A verseket gyakran lexikon szócikket imitáló paratextus kíséretében közli, amelynek eltérő információi még inkább elbizonytalanítják a befogadót. A paratextusokban említett Calvus-fragmentumok száma általában 21, de előfordul 22, 27 és 43 is, a Calvus-versek száma pedig 117, 124, 141, 150, 155 és 156. A számok váltakozása önmagában is elbizonytalanító, ráadásul felülmúlja a Calvus-versek alapját képező catullusi korpuszt, amely 116 költeményből áll.

Tovább sokszorozva a költői álarcot, KAF a Calvus-verseket műfordításokként közli, és ezzel behelyezi őket az antikfordítások hagyományába. A Calvus-költemények nemcsak Catullus költészetével, valamint az allúziókkal bevont horatiusi és ovidiusi költészettel⁴⁰ lépnek párbeszédbe, hanem azok műfordítói paradigmáival, elsősorban Devecseriével. KAF Calvus-versei az átemelés, a variáció, a továbbírás, a más kontextusba helyezés irodalmi technikáival olyan intertextuális hálót építenek fel, amelynek fiktív szövegtere felülírja, ugyanakkor élővé teszi a hagyományt.

A Calvus-versekben szövegtestet öltő, Polgár Anikótól applikációnak, Józán Ildikótól intertextualitásnak⁴¹ nevezett paradigma nem minden előzmény nélküli a magyar műfordítástörténetben. A heroida-fordító Gyöngyösi István a bővítés retorikai alakzataival megvalósított felülírás módszerével fordította Ovidius szövegét.⁴² Berzsényi nem fordította Horatiust, irodalomtörténet-írásunk mégis őt kanonizálta a magyar horatianizmus legnagyobb egyéniségeként. Berzsényi ugyanúgy az átemelés, a variáció és a továbbírás alakzatait alkalmazta, mint KAF. Azonban Horatius lírájából úgy építette fel a saját költészetét, hogy birtokba vette a horatiusi versformát és a horatiusi vers belső formáját is.⁴³

Babits első verseskötetének (*Levelek Irisz koszorújából*, 1909) élére helyezte programadó ars poeticáját, az *In Horatium* című versét.⁴⁴ Ennek az első négy sora metrumhű, pontos fordítása Horatius úgynevezett római ódái, a III. kötet első hat költeménye közül az ugyancsak programadó elsőnek, a folytatás pedig – hűen az ambivalens címhez – Horatius, vagyis a klasszicizmus követésének és elutasításának a kettősségében meghatározott saját költészet programja. Babits műfordításként kezdődő költeménye a szemünk láttára formálódik át, a bőséges Horatius-allúziók ellenére, saját költészeté.

39 KERTI, „Verseimbe te fűj ...”, 60.

40 A Calvus-versek Horatius- és Ovidius-allúzióiról lásd *uo.*, 64–68.

41 JÓZAN, „Műfordítás és intertextualitás”, 133–145.

42 Részletesen lásd POLGÁR Anikó, *Ráfogások Ovidiusra* (Pozsony: Kalligram, 2011), 14–32.

43 Ennek elemző bemutatása FERENCZI Attila, „Berzsényi és az új Horatius”, in *Az ismeretlen klasszikus: Berzsényi-tanulmányok*, szerk. FÓRIZS Gergely és VADERNA Gábor, Reciti konferenciakötetek 1, 17–30 (Budapest: Reciti Kiadó, 2018).

44 Babits versének kétarcú horatianizmusáról részletesen lásd IMRE Flóra, „Babits és Horatius”, *Alföld* 71, 5. sz. (2020): 69–83, különösen 71–76.

Radnótit Trencsényi-Waldapfel Imre kérte fel Vergilius IX. eclogájának fordítására egy tervezett béke-antológiába. A kötet végül nem készült el, de az eclogafordítás igen, és meg is jelent a *Pásztori magyar Vergiliusban*. Messzire vezetne annak a taglálása, hogy ez a találkozás a költészet szövegterében mekkora hatással volt Radnótira, illetve irodalmunkra, amelynek Vergilius pásztori költészete nemcsak műfordításban lett része, hanem az azt továbbbíró és továbbalakító Radnóti eclogaciklusában is. A háttörténetnek most csak a másik irányát említem, azt, hogy Radnóti fordításának a metrikája és a nyelvezete a forrásszövegnél harmonikusabbá formálta a költeményt. Vergilius műfaji szempontból egyik legklasszikusabb IX. eclogája Radnóti műfordításában klasszikusabb lett, ami a vergiliusi eclogaköltészetről alkotott képünkre is hatással van. A Radnóti-fordítás felerősödött klasszicitása műfaji sajátosságként tűnik fel, holott háttérében a fordító vágyakozása sejthető a klasszikussal csaknem szinonim harmónia után.⁴⁵

Berzsenyi, Babits, Radnóti és Kovács András Ferenc idézett költeményei és poétikai eljárásai nem a műfordítás hagyományos gyakorlatával vetnek fényt Vergilius, Horatius és Catullus költészetére. A műfordítással, műfordítás-betétekkel, utalásokkal, idézésekkel és parafrázisokkal, tehát műfordítói és költői pluralizmussal újraírt költemények az antikélmény megfogalmazásai, amelyek nem megfelelni akarnak a forrásszövegeknek, hanem kapcsolatba lépni velük. „A fordított szövegeknek nem egyetlen intertextusa az eredeti szöveg, mivel a fordítás kapcsolatba léphet az eredetiben is már meglévő intertextusokkal, az eredeti mű szerzőjének egyéb műveivel, illetve [...] a fordító saját szövegeivel [...]”.⁴⁶A kapcsolódás módozataiban mutatkozik meg, hogy a fordítás vagy újírás milyen fényt vet az eredetire, egyszersmind milyen fényt vet a fordító-újíró életművére. A műfordítás intertextuális létmódjából adódóan az eredeti és fordítása egymásba szövődésének poétikai eljárásaiban és azok mintázatában mutatkozik meg, hogy mi köti össze a két szövegvilágot.

45 Részletes elemzését lásd KŐRIZS Imre, „»Dallama már fülembé motoz.«: Radnóti hatása Vergiliusra”, *Holmi* 22, 9. sz. (2010): 1150–1156.

46 JÓZAN, „Műfordítás és intertextualitás”, 139.